LOWE, Keith: *Zdivočelý kontinent. Evropa po druhé světové válce.* Paseka, Praha – Litomyšl 2015, 424 stran

Mezi neopomenutelné tituly popisující konec největšího válečného konfliktu v dějinách lidstva, jež jsou dostupné v češtině[1], můžeme dnes díky nakladatelství Paseka zařadit i knihu *Zdivočelý kontinent* britského historika Keitha Lowea. Titul hned po vydání[2] zaslouženě vzbudil pozornost. Následovaly překlady do dalších jazyků a slova chvály a uznání nejen odborné části, ale i široké veřejnosti. Po slovenském překladu[3] následuje nyní i vydání české.[4]

Keith Lowe se dlouhodobě zabývá historií druhé světové války, jejím koncem a společenskými dopady. Již jeho první historická studie o důsledcích spojeneckého bombardování v Německu s názvem *Inferno: Sežehnutý Hamburk 1943*[5] volbou tématu a metodologickým zpracováním vyvolala značný zájem nejen odborné veřejnosti.

Když se autora Soňa Gyarfašová v rozhovoru pro slovenský vědecko-populární časopis *Historická revue* zeptala, jestli ho něco v poválečném Československu výrazně zaujalo, odpověděl: *Řekl bych, že každá evropská země bojovala s podobným poválečným dědictvím. Rozdíly bychom možná našli v míře takových jevů. Překvapilo mě, jak nesmírně populární byla v Československu, když ho vnímáme jako celek, komunistická strana. Po válce její popularita stoupala i v západní Evropě, ale v Československu poměrně snadno vyhrála s 38 % hlasů. Dnes už jsou komunisti sice všude zdiskreditovaní, ale ty okolnosti je třeba si velmi dobře pamatovat.*[6]

Název knihy *Zdivočelý kontinent* doplňuje podtitul *Evropa po druhé světové válce*. Není to svět, v němž by bylo možné udělat tlustou čáru za minulostí. Ta je totiž všudypřítomná. Evropa byla v roce 1945 na kolenou. Trvalo nejméně jedno desetiletí, než povstala jako fénix z popela. Keith Lowe si v úvodu knihy klade různé otázky a připravuje tak své čtenáře na analýzu společenských poměrů, kterou ve své pečlivě zpracované a historickými dokumenty podložené drobnokresbě nabízí. Nezabývá se velkou historií. Popisuje krutou, ale pravdivou realitu poválečného světa. Přistupuje k tomu poctivě, citlivě, psychologicky, přesto často šokuje.

1 Mám na mysli například tyto práce: HASTINGS, Max: *Armagedon. Bitva o Německo 1944–1945*. Academia, Praha 2008; KERSHAW, Ian: *Konec. Německo 1944–45*. Jota, Brno 2013; APPLEBAUMOVÁ, Anne: *Železná opona. Podrobení východní Evropy 1944–1956*. Beta – Dobrovský – Ševčík, Praha – Plzeň 2014; SNYDER, Timothy: *Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Paseka – Prostor, Praha – Litomyšl 2013.

2 LOWE, Keith: *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. Penguin Books Ltd., London 2012.

3 TÝŽ: *Krutý kontinent. Európa krátko po druhej svetovej vojne*. Premedia, Bratislava 2014.

4 Termín *savage* lze do češtiny přeložit jako divoký, necivilizovaný, surový či brutální. Je zřejmé, že najít vhodný ekvivalent není snadné. Žádné z těchto adjektiv totiž přesně nevystihuje to, o co v Evropě šlo po květnu 1945. Navíc je nutné vzít v úvahu časově ohraničený dějinný úsek, o kterém kniha pojednává.

5 LOWE, Keith: *Inferno: The Fiery Devastation of Hamburg 1943*. Viking, London 2007.

6 Rozhovor. Keith Lowe. *Historická revue*, 2015, roč. XXVI., č. 4, s. 67–69, konkrétně s. 69. Překlad ze slovenštiny autor recenze. V tomtéž čísle *Historické revue* byla na knihu zveřejněna recenze, jejímž autorem byl Jaroslav Valent, viz tamtéž s. 66.

V první části nazvané *Dědictví války* se v sedmi kapitolách zamýšlí nad tím, co válka pro Evropu znamenala a co konkrétně přinesla jejím obyvatelům. Konstatuje destrukci území, zničení velkolepých uměleckých skvostů, popisuje stav některých metropolí. Území, kterým se přehnala válka, se potýkalo s komplexní obnovou průmyslové a zemědělské výroby, s mobilizací lidských zdrojů. Přesto ekonomický pohled nelze aplikovat jako jediný průkazný. Zkázu hmotných statků sice bylo možné finančně vyčíslit, ale zůstávaly hodnoty nevyčíslitelné – lidské životy. Evropa se také potýkala s něčím, co si dnes již běžně nedokážeme ani představit, totiž s existencí závažných onemocnění, epidemií a s hladomorem.

Jak popsat šok, který často zažívali ti, co válku přežili, když zjišťovali, že jsou ze svého rodu jediní? Jak si představit reálie tehdejšího života než jako prázdné domy, z nichž uprchli mnozí ze strachu o život nebo byli povražděni z rasových pohnutek? To vše registrovali přeživší vedle obecně prostupujícího strachu z budoucnosti. Teror války procházel i poválečnou Evropou. Šest válečných let uvolnilo národnostní třenice mezi státy, jež se právě vzpamatovávaly z útrap války, a ty si s nimi nedokázaly poradit. Evropa se změnila v obří tranzitní prostor – z východu na západ, ze západu na východ, ze severu k jihu putovaly masy lidí, kteří přežili hrůzy druhého globálního konfliktu a nyní často čelili pocitům vzteku, když vnímali zločinnost, s níž byli konfrontováni, ale také se upínali k představě, že tam, kam míří nebo se vracejí, snad bude lépe. Někdy to bylo spíše zbožné přání, někdy naděje, která se (měl-li dotyčný štěstí) naplnila.

Tehdejší společností prostupovaly jisté dobově pochopitelné trendy. Byla to například snaha prokázat, že zlo do místních končin zanesl cizí element – nejčastěji Německo; že zrovna ten který národ si s okupanty nezadal a jednoznačně a zásadně bojoval. Vznikaly tak různé legendy. Nakonec nezbylo než přiznat si podíl na represi a na okupačním režimu. Šlo o bolestný, ale rovněž o očistný proces.

Lowe zdůrazňuje roli holokaustu při obnovování evropských hodnot. Šok, který byl způsoben odhalením systematičnosti nacistického vraždění, dokresluje tím, že kvantifikuje podíl židovských obětí války v kontextu celkových ztrát. Důležité je, že vedle takto souhrnně pojaté části jmenuje konkrétní příklady (chybějící příbuzní, celé zničené židovské čtvrti, arizace majetku).

Morální škody způsobené válkou byly mimořádně zjevné a prostupovaly napříč celým kontinentem. Vedle ztráty jistých etických zábran šlo hlavně o fenomén prostituce a znásilňování – v prvním případě jako hodnotové měřítko, za něž bylo možné získat pro tehdejší život důležitý sortiment či výhodu; v druhém případě pak přesně obráceně – skutečnost, že silní si podmaňují slabé či znevýhodněné například tím, že zrovna patří k národu, který prohrál válku.

Druhá část knihy se jmenuje *Pomsta* (má osm kapitol). Lowe se v ní snaží definovat nejen motivy tohoto více či méně pochopitelného jednání, ale současně se zaměřuje i na jeho různé projevy. Je zjevné, že hovoří-li o výchozích situacích a o kontextu důležitém pro pochopení určitých jevů, může v zásadě podobné závěry použít i pro části knihy, v nichž se věnuje etnickým čistkám a konfliktům po skončení druhé světové války.

Společnost po osvobození jistě zažívala šok, který byl ještě umocněn poté, co se dozvěděla podrobnosti o zvráceném nacistickém vraždění na východě. Dosavadní okovy padly a dosud ponižovaní se často za přihlížení osvoboditelů dostali do pozice vykonavatelů pomsty. Mohli se nyní stejně (někdy i výrazněji) revanšovat za prožitá příkoří. Hledání a následné potrestání pachatelů válečných zločinů s sebou však nesly i nemalé riziko postihu nevinných (bereme-li v úvahu národnostní hledisko) nebo nepříjemných svědků vlastních selhání (i tato motivace se nepochybně objevovala, a musíme ji proto brát v úvahu). Je tedy zřejmé, že variant vzorců tehdejší *žízně po krvi* (jak to výstižně nazval autor) bylo více, než jsme si dnes schopni i na základě známých faktů představit a uvědomit.

Samozřejmě zde byla pomsta vězňů koncentračních táborů a nacistických káznic či nuceně nasazených. Existovala ale také pomsta vojáků – vítězů, pomsta ponižovaných, ale také pomsta nyní objevených „hrdinů". Je bez diskuse, že je nedůstojné evropských civilizačních hodnot vybíjet si vztek a vášně na ženách, dětech, starých a nemocných lidech či invalidech. Lowe tyto aspekty zmiňuje a uvádí jejich výčet.

Zaměřil se přitom na oblast střední a východní Evropy. Zde totiž po skončení války pod heslem odstranění dosavadních kořenů sporů (často vedoucích k násilí) byla zvolena cesta ostrakizace německé menšiny a její nedobrovolný přesun z domovů a z území, která tradičně několik století obývala. Dělo se tak organizovaně s odvoláním na rozhodnutí Spojenců, ale často také bez jakýchkoli regulí či řádu s masivním násilím jako katalyzátorem odplaty. Autor přitom výslovně uvádí příklady Polska a Československa.[7]

V těchto případech se nicméně snaží vysvětlit kořeny nenávisti českého, slovenského nebo polského národa vůči Němcům či Maďarům. Vychází přitom z dobového i historicky podmíněného kontextu. Násilí se v těchto zemích nezjevilo až po druhé světové válce. Nebylo tedy rozhodně prvoplánové. Byla zde dlouhodobá zkušenost se vzájemným soužitím. V obou státech Hitler využil (či přesněji řečeno zneužil) německou menšinu pro zdůvodnění své agrese. Tato minorita se například ve 30. letech nesla na výrazné vlně nacionalismu, populismu a nenávisti vůči svému většinovému okolí. V československém případě přišla hanebná mnichovská křivda se všemi doprovodnými následky (např. nutností během několika málo dní opustit domovy v příhraničí, odejít do vnitrozemí a zanechat za sebou nepoškozený majetek), léta okupační reality (tlaku, stresu) a perzekuce. Na konci války tedy pocity, motivy a jednání lidí odrážely i tyto skutečnosti. Tím jistě nelze vše tolerovat a omlouvat. Musíme však uvažovat a hledat souvislosti a příčiny takového jednání. V polském případě pak vedle zkušenosti s agresí Německa a SSSR musíme brát v úvahu i výrazný posun hranic směrem na západ.

7 Zde s odvoláním na práce historika Tomáše Staňka. Uvádí STANĚK, Tomáš: *Internierung und Zwangsarbeit: Das Lagersystem in den böhmischen Ländern 1945–1948*. *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum*, Bd. 92. R. Oldenbourg Verlag, München 2007; TÝŽ: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Academia – Naše vojsko, Praha 1991; TÝŽ: *Retribuční vězni v českých zemích 1945–1955*. Slezský ústav Slezského zemského muzea, Opava 2002, a TÝŽ: *Verfolgung 1945. Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien (außerhalb der Lager und Gefängnisse)*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar 2002.

Třetí část knihy se na ploše šesti kapitol zabývá etnickými čistkami. Vedle již dříve uvedeného násilí vůči německým občanům uvnitř jednotlivých států se v ní autor snaží o definici povahy konfliktů z širší evropské perspektivy. Bere v úvahu snahu západních Spojenců budovat nové evropské instituce na bázi důvěry a tolerance. Současně se v paralelním východním světě (pod patronátem SSSR) objevily staré spory a nesváry tlumené diktátorskými režimy nebo právě fenoménem války. Také fakt, že sovětská agrese byla Západem tolerována, minimálně ve smyslu ponechání územních zisků z doby před německou agresí v červnu 1941, hrál nepochybně svou roli.

Lowe zmínil jak vypuknuvší konflikty polsko-ukrajinské, tak spory uvnitř poválečné Jugoslávie. Násilí jednoho národa vůči druhému se přelévalo. Jedna strana obviňovala druhou z výrazně nadsazeného výčtu obětí tohoto násilí; samozřejmě úměrně tomu, jak se právě druhá strana snažila operovat s nižšími údaji. Brutalitou se tyto konflikty často nořily do středověku. Vzájemná nenávist však přežívala a v jugoslávském případě propukla znovu a naplno po kolapsu komunistického bloku v Evropě.

Ještě jeden aspekt byl v souvislosti s etnickým násilím po skončení války důležitý, a nelze ho proto opomenout. Šlo o přežívající antisemitismus v evropské populaci, soustředěný nikoli pouze a výlučně do nacistické ideologie. Latentní nenávist k židovským obyvatelům, sousedům, se zjevovala nejen v souvislosti s černým svědomím přeživších aktérů – spolupachatelů.[8] Arizace majetku nebo podíl na transportech Židů do táborů smrti, to vše bylo postaveno nejen na bezprostřední účasti nacistů. Jistě zde byla velká skupina lidí, kteří Židům během války různě pomáhali. Po jejím skončení se ale Židé vraceli do svých domovů a setkávali se s ponurou skutečností. Poznávali své věci ve vlastnictví známých i cizích lidí. Slýchávali nevhodné poznámky k rozsahu holokaustu. I tato zkušenost mnohé z nich posléze přiměla k odchodu do neznáma, do nově budovaného Státu Izrael.

Poslední, čtvrtá část se nazývá *Občanská válka*. V sedmi kapitolách autor na modelových příkladech konfliktů uvnitř jednotlivých společností definuje hlubší příčiny vyhraněných sporů. Někde je to realita začlenění státu do sovětské sféry vlivu a obava z ní, jinde snaha eliminovat vliv komunistických sil. Vše ale vychází ze zkušeností, které Evropa učinila na konci první světové války. Nyní se novým hráčem globální politiky stal v meziválečném světě v podstatě izolovaný Stalinův Sovětský svaz, který výrazně přispěl k porážce fašismu.

Jedna diktatura však byla v některých částech Evropy nahrazena druhou. Platilo to například o Pobaltí. Zejména v Litvě vedly partyzánské svazy následující desetiletí boje proti sovětským jednotkám. Iluzorně očekávaly vypuknutí války demokratického Západu se SSSR. Partyzáni neměli šanci uspět. Tamní antikomunistické síly však neseděly se založenýma rukama a nepřihlížely vnucené změně sociálních vztahů uvnitř společnosti a s tím spojené perzekuci.

Lowe do této části zařadil i analýzu sovětského podmanění střední a východní Evropy. Na příkladu Rumunska sleduje postupnou eliminaci a kriminalizaci demo-

8 Antisemitská tažení znovu vypukla v souvislosti se zhoršením vztahů SSSR – Izrael na konci 40. let a výrazně se projevila v politických procesech v sovětském bloku ve střední a jihovýchodní Evropě na počátku 50. let.

kratických sil (byla uplatněna i v Maďarsku). Důležitým momentem je ovládnutí silových resortů ve vládách a přísun komunistických kádrů do bezpečnostních struktur. Tento model byl uplatněn nejen v Bukurešti (zde komunisté ovládli ministerstvo spravedlnosti), ale sehrál svou roli v ostatních státech, mimo jiné i v Československu.[9] Další rovinu tvořila dominance v mediální krajině a falšování výsledků voleb.

Snahu o vytlačení komunistických stran z podílu na moci autor registruje v Řecku, Itálii a Francii. Výchozí situace v uvedených státech jsou samozřejmě rozdílné. V Řecku se ozbrojený střet rozhořel krátce po osvobození státu, tamní komunisté usilovali o výrazný podíl na moci, přičemž navazovali na ozbrojený boj proti okupaci. Monarchistické síly podporované Velkou Británií a USA posléze nechtěly připustit rozšíření komunistického bloku do oblasti východního Středomoří. Vedle podpory antikomunistických sil se snažily zabránit posilování extrémně levých politických sil, a to i změnou programových tezí doposud konzervativních stran. Další tehdy uplatňovaný koncept tvořily programy, které by ztlumily sociální otřesy ve společnosti, např. plán hospodářské obnovy Evropy (Marshallův plán).

V případě Itálie a Francie autor správně připomíná silnou pozici komunistů po skončení války. Rozlišuje tehdejší ideologická paradigmata a možnosti jejich uplatnění. V Římě a v Paříži preferovalo vedení komunistických stran parlamentní cestu dosažení moci. V těchto zemích tak nikdy podle Lowea nemohla nastat situace rezignování na demokratická pravidla a instituce.

Kniha Keitha Lowea je pozoruhodným svědectvím o nelehkém dědictví druhé světové války a o rozvratu, s kterým se evropské společnosti musely potýkat. Je napsána velmi čtivě, poctivě, s výraznou snahou o vyváženost a argumentační přesnost. Český překlad Marie Šmilauerové a Zuzany Šťastné je vynikající.

Nelze než souhlasit s tím, co autor v závěru své práce říká: [...] *snahy zapomenout na minulost vedou jen k další zášti a nakonec k nebezpečnému zkreslování faktů. A zkreslená fakta jsou mnohem nebezpečnější než fakta skutečná. Zapomnění bychom si ale neměli přát bez ohledu na cokoliv. Události, které utvářely svět kolem nás a stále jej utvářejí, nejsou důležité jen pro historiky, ale pro každého. Právě naše vědomí minulosti z nás činí to, co jsme, a to nejen na národní, ale také na výsostně osobní úrovni.*[10]

◆ **Jan Kalous**

9 V této souvislosti nejčastěji odkazuje na práci MYANT, Martin: *Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945–1948*. Cambridge University Press, Cambridge 1981.

10 LOWE, Keith: *Zdivočelý kontinent. Evropa po druhé světové válce*, s. 339.